

מהו חינוך ליברלי?

ליאו שטראוס

לליאו שטראוס (1899–1973) נודעה השפעה עצומה על המחשבה הפוליטית של הזמן האחרון; תלמידיו הרבים העריצו אותו על חזונו המוסרי וראו בו מורה דרך בעל שיעור קומה פילוסופי נדיר. ואמנם, שטראוס לא היסס לקרוא תיגר על דרכי חשיבה מקובלות, והציע פרשנויות נועזות למסורת הפילוסופית המערבית, שסולפה ועוותה, לדעתו, בידי ההגות המודרנית.

שטראוס נולד למשפחה יהודית בעיירה קירכהיים בגרמניה. בגיל 17, בעודו תלמיד בגימנסיה, נעשה חסיד נלהב של הציונות הפוליטית. שטראוס למד באוניברסיטאות של מארבורג, פרייבורג והמבורג, ובהן נחשף לרעיונותיהם של ההוגים מקס ובר, קרל שמיט ומרטין היידגר, שהטביעו בו את חותמם – לחיוב ולשלילה. בשנת 1934, בעקבות עליית הנאצים לשלטון, עזב את גרמניה והחל ללמד באנגליה. בשנת 1937 עקר שטראוס לארצות הברית. במשך עשר השנים הבאות שימש מרצה למחשבה פוליטית באוניברסיטת קולומביה וב'ניו סקול' בניו יורק. בשנת 1948 החל ללמד פילוסופיה מדינית באוניברסיטת שיקגו, ונשאר בה עד שפרש לגמלאות בשנת 1968. הוא הניח אחריו חוג של תלמידים וחסידיים נלהבים, וחמישה עשר ספרי הגות ומחקר, ובהם הוכון הטבעי וההיסטוריה (1953), מהי פילוסופיה פוליטית? (1959), העיד והאדם (1964) ועל העריצות (1968). מבחר מכתביו תורגמו לעברית וראו אור בשנת 2001 בקובץ ירושלים ואחונה, בעריכת אהוד לוז (מוסד ביאליק ומכון ליאו בק, תשס"א).

המאמר המתפרסם כאן מכיל את עיקרי ההרצאה שנשא שטראוס ב־6 ביוני 1959, בטקס הסיום של המחזור העשירי בתכנית לחינוך ליברלי למבוגרים של אוניברסיטת שיקגו. המונח "חינוך ליברלי", שכבר יצא מן האפנה, מציין גישה חינוכית השואפת להקנות לאדם את המעלות האינטלקטואליות והמוסריות שלהן נזקק כל אזרח המבקש למלא תפקיד מועיל בחיי הציבור. שטראוס חוזר כאן על טיעון שהשמיע שוב ושוב בהזדמנויות שונות: חינוך הולם, הוא אומר, יאפשר לנו לא רק ללמוד על ההוגים הגדולים של העבר, אלא גם ללמוד מהם.

חינוך ליברלי הוא חינוך במסגרת תרבות או לקראת תרבות. התוצר המוגמר של החינוך הליברלי הוא אדם בן-תרבות. מקורה של המילה "תרבות", "קולטורה" בלועזית, הוא במילה הלטינית "אגריקולטורה" – חקלאות; כלומר, תרבות האדמה ותוצריה, טיפול באדמה והשבחתה על פי טבעה. מכאן שמשמעותה של המילה "תרבות" – בייחוד בימינו – היא תרבות המחשבה, עיבוד היכולות הטבעיות בשכל האנושי והשבחתן על פי טבען. כשם שהקרקע זקוקה למתרבתים, לעובדי אדמה, כך זקוק השכל למורים. אולם מורים אינם קלים להשגה כמו חקלאים. לאמיתו של דבר, המורים הם תלמידים בעצמם, הם מוכרחים להיות תלמידים. ובכל זאת הגלגל הזה צריך להיעצר היכן שהוא: בסופו של דבר חייבים להימצא מורים שאינם תלמידים בעצמם. אותם מורים הם המוחות הגדולים ביותר. אנשים כאלה הם נדירים מאוד, ואין זה סביר שנפגוש בהם בכיתת לימוד כלשהי. למעשה, אין זה סביר שנפגוש בהם בכל מקום שהוא. מי שזוכה לחיות בזמנו של אחד מהם צריך להיחשב בר-מזל. לפיכך, הדרך המעשית היחידה הפתוחה בפני תלמידים ללמוד מגדולי המוחות, מן המורים שאינם תלמידים בעצמם, היא אך ורק באמצעות הספרים – ספרי המופת, ליתר דיוק. החינוך הליברלי יתבטא אפוא בלימוד מדוקדק של ספרי המופת שהניחו אחריהם גדולי המוחות – לימוד שבו יסייעו התלמידים המנוסים יותר לתלמידים המנוסים פחות ולתלמידים המתחילים.

אין זו משימה פשוטה, כפי שאולי נדמה מן הנוסחה שהצגתי זה עתה. נוסחה זו דורשת תלי תלים של פרשנות, וחייהם של רבים הוקדשו ועוד יוקדשו לכתיבתן של פרשנויות כאלה. מהי, למשל, משמעותה של האמירה שאת ספרי המופת יש ללמוד באופן "מדוקדק"? אני מציין כרגע רק קושי אחד שהכל מודעים לו: גדולי המוחות אינם מקשה אחת, ואין הם אומרים אותם הדברים בנושאים החשובים ביותר; בקהילת גדולי המוחות רווחים חילוקי הדעות ואפילו סוגים שונים של חילוקי דעות. יהיו אשר יהיו השלכותיו של מצב זה, ברור כי החינוך הליברלי אינו יכול להתמצות רק באינדוקטרינציה. אזכיר עוד קושי אחד: "חינוך ליברלי הוא חינוך במסגרת תרבות". איזו תרבות? ועל כך נשיב: התרבות במובן של המסורת המערבית. אך התרבות המערבית היא רק אחת מני תרבויות רבות. ואם נגביל את עצמנו רק לתרבות זו, האם לא נדון בכך את החינוך הליברלי למעין קרתנות, והאין הקרתנות מנוגדת מיסודה לליברליזם, לנדיבות ולפתיחות המחשבתית של החינוך הליברלי? דומה אפוא כי תפיסתנו בנוגע לחינוך הליברלי אינה הולמת את העידן הזה שבו אין מדברים

עוד על התרבות של הרוח האנושית, אלא על מגוון של תרבויות כאלה. ואכן, אם למושג "תרבות" יש גם צורת רבים – תרבויות – הרי ששוב אין להשתמש בו בצורת היחיד בלבד. כיום כבר אין מתייחסים ל"תרבות" כאל דבר מוחלט אלא כאל עניין יחסי, שכן, לא קל להגדיר תרבות שיש לה צורת רבים. כתוצאה מן הערפול הזה היו שהציעו, במפורש או במרומז, כי "תרבות" פירושה כל דפוס התנהגות המשותף לקבוצה אנושית כלשהי. מסיבה זו איננו מהססים עוד לדבר היום על תרבות הפרברים או על תרבויות של חבורות נוער. במילים אחרות, כל אדם מחוץ לבתי המשוגעים נחשב לבן-תרבות, באשר הוא חלק מתרבות כלשהי. ובחזית המחקר, יש לציין, כבר נשאלת השאלה שמא ישנן תרבויות אפילו בקרב דייריהם של בתי המשוגעים.

למה דומה השימוש המודרני במונח "תרבות", להבדיל ממשמעותו המקורית? לטענה שאנו מטפחים ומתרבתים גן גם כאשר אנו משליכים בו פחיות משקה, בקבוקי ויסקי וריקים וניירות משומשים מסוגים שונים. בנקודה זו אפשר בהחלט להבין שאיבדנו את דרכנו. לפיכך, נתחיל מחדש בהצגת השאלה הבאה: איזו משמעות יכולה להיות לחינוך הליברלי כאן ועכשיו?

חינוך ליברלי הוא חינוך אורייני: חינוך לספרים או באמצעות ספרים. אין צורך להצדיק את האוריינות; כל מצביע יודע שהדמוקרטיה המודרנית קמה או נופלת על האוריינות. כדי להבין זאת עלינו לבחון לרגע את צורת המשטר הזאת. מהי הדמוקרטיה המודרנית? פעם אמרו שהדמוקרטיה היא צורת משטר שקמה או נופלת על המידה הטובה: הדמוקרטיה היא צורת משטר שבה כל האזרחים הבוגרים או רובם הם אנשי סגולה, ומכיוון שהסגולה, המידה הטובה, תלויה על פי רוב בתבונה, הרי שהדמוקרטיה היא צורת משטר שבה כל האזרחים הבוגרים או רובם הם אנשי סגולה נבונים, חברה שבה כל האזרחים הבוגרים או רובם פיתחו יכולת שכלית גבוהה – כלומר, חברה רציונלית. דמוקרטיה, בקצרה, היא אריסטוקרטיה שהתרחבה עד שנעשתה אוניברסלית. בטרם הופיעה הדמוקרטיה המודרנית התעוררו ספקות לגבי עצם היתכנותה של דמוקרטיה מעין זו. כפי שכתב אחד ההוגים הגדולים של התיאוריה הדמוקרטית, "אילו היה בעולם עם של אלים, היה משטרו שלטון-העם. ממשל מושלם כל כך אינו מתאים לבני אדם".* הקול הנמוך והשקט הזה נישא היום ברמה.

* ז'אן ז'אק רוסו, על האמנה החברתית, תרגם יוסף אור (ירושלים: מאגנס, תשט"ז), עמ' 101.

קיים תחום שלם במדע – התחום שאני נמנה עם האלפים המתיימרים ללמדו, מדע המדינה – שכל עיסוקו, לכאורה, הוא בחינת הניגוד שבין התפיסה המקורית של הדמוקרטיה או "האידיאל הדמוקרטי", ובין הדמוקרטיה כפי שהיא קיימת במציאות. על פי השקפה קיצונית, השלטת היום במחקר, האידיאל הדמוקרטי הוא אשליה גמורה, ויש לתת את הדעת רק על התנהגותם של המשטרים הדמוקרטיים ושל אזרחיהם בפועל. הדמוקרטיה המודרנית, הרחוקה כל כך מן האריסטוקרטיה האוניברסלית, עשויה הייתה להיחשב "שלטון ההמון", לולא העובדה שההמון אינו מסוגל לשלוט ושלמעשה שולטות בו האליטות, כלומר חברות של אנשים המצויים, מסיבה כלשהי, בראש הפירמידה, או שיש להם לפחות סיכוי סביר להגיע לשם. אומרים כי אחת התכונות החשובות ביותר למהלכה התקין של הדמוקרטיה היא אדישותו האלקטורלית של ההמון, העדר רוח ציבורית בקרב; האזרחים שקוראים רק את עמודי הספורט והקומיקס אינם בדיוק מלח הארץ אבל הם מלח הדמוקרטיה המודרנית. הדמוקרטיה איננה אפוא שלטון ההמון אלא תרבות ההמונים. תרבות המונים היא תרבות שאפשר לרכשה באמצעים הנחותים ביותר, בלא שמץ של מאמץ אינטלקטואלי ומוסרי ובמחיר כלכלי נמוך ביותר. אך אפילו תרבות המונים – בעיקר תרבות המונים – נזקקת לאספקה מתמדת של "רעיונות חדשים", רעיונות הנוצרים בידי אותם "מוחות יצירתיים": אפילו תשדירי פרסומת מאבדים מקסמם אם לא מכניסים בהם מידה של גיוון מעת לעת. אולם הדמוקרטיה, גם אם נראה בה רק את הקליפה הקשה המגוננת על תרבות ההמונים הרכה, דורשת לאורך זמן מידות שונות בתכלית, כמו מסירות, ריכוז, רוחב אופקים ועומק מחשבה. וכך מתחזרת לנו בנקל משמעותו של החינוך הליברלי כאן ועכשיו. החינוך הליברלי הוא תרופת הנגד לתרבות ההמונים ולהשפעות המאפלות שלה, לנטייה הטבועה בה שלא לייצר דבר מלבד "מקצוענים חסרי רוח, נהנתנים חסרי לב".* החינוך הליברלי הוא הסולם שבאמצעותו אנו מנסים להעפיל מן הדמוקרטיה של ההמונים אל הדמוקרטיה במשמעותה המקורית. החינוך הליברלי הוא האמצעי הנדרש לכינונה של אריסטוקרטיה בתוך חברת ההמונים הדמוקרטית. החינוך הליברלי מזכיר לבניה של דמוקרטיה ההמונים – לאלה מהם שיש להם אוזניים לשמוע – את דבר קיומה של גדולה אנושית.

* מקס ובר, האתיקה הפרוטסטנטית ורוח הקפיטליזם, תרגם ברוך מורן (תל אביב: עם עובד, תשמ"ד), עמ' 90.

יהיה מי שיטען כי החינוך הליברלי הוא רעיון פוליטי, משום שהוא מניח באופן דוגמטי כי הדמוקרטיה המודרנית היא חיובית בעיקרה. אך האם לא נוכל להפנות עורף לחברה המודרנית? האם לא נוכל לחזור לטבע, להוויה השבטית שבה חיינו לפני שלמדנו קרוא וכתוב? האם איננו חשים בחילה ומיאוס לנוכח גודש החומרים המודפסים, בתי קברות אלו של יערות נשגבים ויפים רבים כל כך? לא די בתשובה שאין זו אלא רומנטיקה גרידא, שהיום שוב איננו יכולים לחזור אל הטבע: האם אכן לא קיימת אפשרות שהדורות הבאים ייאלצו לחיות בשבטים אנאלפביתיים, בעקבות שואה מעשה ידי אדם? והאם לא תשפיע אפשרות כזאת על מחשבותינו בנוגע למלחמות גרעיניות? אין ספק שזוועותיה של תרבות ההמונים (הכוללות בין השאר טיולים מאורגנים אל "הטבע הבתולי") מסבירות את הכמיהה לחזור לטבע. במיטבה, החברה האנאלפביתית נשלטת בידי מסורת קדמונית אשר שורשיה במייסדים המקוריים, אלים או בני אלים או תלמידי אלים; אך כיוון שאין כתובים בחברה כזאת, אין ביכולתם של היורשים האחרונים לעמוד בקשר ישיר עם המייסדים המקוריים; הם אינם יכולים לדעת אם האבות או הסבים לא סטו מכוונתם של המייסדים המקוריים, אם לא השחיתו את המסר האלוהי בתוספות או בחיסורים אנושיים; לכן חברה אנאלפביתית אינה יכולה לפעול באורח עקבי על בסיס העיקרון המזהה את הישן ביותר עם הטוב ביותר. רק כתבים שהגיעו ישירות מן המייסדים יכולים לאפשר להם לדבר ישירות אל יורשיהם האחרונים. ולכן קיימת איזו סתירה פנימית באותה שאיפה לחזור אל האנאלפביות. איננו יכולים שלא לחיות עם ספרים. אך החיים קצרים מכדי שנוכל לבזבזם על ספרים שאינם הגדולים מסוגם. במובן זה, ובמובנים אחרים, טוב נעשה אם ניקח דוגמה מאותו מוח כביר יחיד ומיוחד, אשר שכלו הישר עשה אותו למתווך בהא הידיעה בינינו ובין גדולי המוחות. סוקרטס לא כתב ספר מעודו, אבל הוא קרא ספרים. וברצוני לצטט מדבריו של סוקרטס משפט המבטא, באותה פשטות נאצלת וגדולה שקטה של הקדמונים, כמעט כל מה שיש לומר בנושא דיוננו. "אני הופך באוצרות כתביהם של החכמים מימי קדם, ומעיין בהם יחד עם ידידיי", אמר סוקרטס, "ואם אנו מוצאים בהם דבר טוב, הננו לוקטים אותו, ומאמינים שמצאנו שלל רב אם אנו מועילים איש לחברו".* מי שדיווח על הדברים הללו הוסיף את ההערה הבאה: "כששמעתי זאת מפיו, נראה לי הוא כמאוושר, וגם מנחה את שומעיו

* כסנופון, זיכרונות, תרגום אריה סימון (ירושלים: מאגנס, תש"ד), עמ' 36.

אל מעלותיהם של אנשי סגולה".* דיווח זה לוקה בחסר, כיוון שאינו מגלה לנו מה עשה סוקרטס באותם קטעים בספריהם של חכמי הקדם אשר לא ידע אם הם טובים אם לאו. מדיווח אחר אנו למדים שאוריפידס נתן פעם לסוקרטס את כתביו של הרקליטוס, ושאל לדעתו עליהם. סוקרטס השיב: "את אשר הבנתי – יפה הוא, ואני מניח שאת אשר לא הבנתי – גם הוא יפה, אלא שלרדת לעומקו של הדבר אמור אך הצוללן מדלפוי (כלומר הצוללן המעולה ביותר)".**

החינוך הליברלי שואף להטביע בנו את השאיפה לשלמות, למציאות, לגדולה אנושית. אבל באיזה אופן, באילו אמצעים, מזכיר לנו החינוך הליברלי את הגדולה האנושית? לעולם לא נוכל להפריז בערכו של החינוך הליברלי. אפלטון גרס שהחינוך במובנו הנעלה ביותר הוא בבחינת פילוסופיה. הפילוסופיה היא החיפוש אחר חכמה, או החיפוש אחר ידע באשר לדברים החשובים, הנעלים או הגדולים ביותר; ידע כזה, טען אפלטון, הוא המידה הטובה, הוא האושר. אך מכיוון שהחכמה אינה נגישה לאדם, לעולם יוותרו המידה הטובה והאושר חסרים. ועם זאת, הפילוסוף מוכתר למלך האמיתי משום שאין הוא רק אדם חכם ותו לא; הוא נתפס כמי שניחן בכל המעלות המצוינות שלהן מסוגל השכל האנושי. מדברים אלו עלינו להסיק אפוא שאין ביכולתנו להיות פילוסופים, שאין ביכולתנו לקנות את הצורה העליונה של החינוך. העובדה שאנו פוגשים אנשים רבים כל כך הטוענים שהם פילוסופים אינה צריכה להטעותנו. אנשים אלו משתמשים בפירוש חופשי של המונח, הנחוץ אולי רק מטעמים מינהליים. לעתים קרובות כל כוונתם היא שהם חברים במחלקות לפילוסופיה. ויהיה זה מגוחך לצפות מחברים במחלקות לפילוסופיה שיהיו פילוסופים, ממש כשם שיהיה זה מגוחך לצפות מחברים במחלקות לאמנות שיהיו אמנים. אין ביכולתנו להיות פילוסופים אך בכוחנו לאהוב פילוסופיה; ביכולתנו לנסות לעסוק בפילוסופיה. ועיסוק זה הוא במקורו – ובמובן מסוים בעיקרו – הקשבה לשיחתם של גדולי הפילוסופים באמצעות לימודם של ספרי המופת. גדולי המוחות, שאת חכמתם עלינו ללמוד, בוודאי אינם גדולי המוחות של המערב בלבד. רק הכורח המצער של המציאות הוא שמונע אותנו מלהקשיב גם לגדולי המוחות של הודו וסין: שפתם אינה שגורה בפינו, ואין ביכולתנו ללמוד את השפות כולן.

* כסנופון, זיכרונות, עמ' 36.

** נתן שפיגל, סוקרטס: חייו ומשנתו (ירושלים: מאגנס, תש"ס), עמ' 49.

נשוב ונאמר: החינוך הליברלי תובע מאיתנו להקשיב לשיחתם של גדולי המוחות. אלא ששיחה זו אינה יכולה להתקיים בלא עזרתנו, ולמעשה אנחנו אלה שצריכים לנהל אותה. גדולי המוחות מייצרים מונולוגים, ועלינו מוטל להפוך אותם לדיאלוג, להחליף את ה"זה בצד זה" ב"ביחד". גדולי המוחות מייצרים מונולוגים אפילו כשהם כותבים דיאלוגים. אם נתבונן בדיאלוגים של אפלטון נראה שלעולם אין מתנהל בהם דו־שיח בין מוחות מן השורה הראשונה: כל הדיאלוגים האפלטוניים הם שיחות בין אדם נעלה לאנשים פחותים ממנו. דומה כי אפלטון חש שיהא זה בלתי אפשרי לכתוב דיאלוג בין שני אנשים בעלי אותה רמה. לפיכך מוטל עלינו לעשות את הדבר שגדולי המוחות לא היו מסוגלים לו. הבה נבחן את הקושי הזה – קושי גדול כל כך עד שנדמה כי הוא הופך את עצם רעיון החינוך הליברלי לאבסורד: מאחר שגדולי המוחות סותרים זה את זה בנושאים החשובים ביותר, הם מאלצים אותנו לבחון את המונולוגים שלהם בעין ביקורתית; איננו יכולים לקבל דבר כתורה מסיני. לעומת זאת, איננו יכולים גם שלא להבחין בכך שאיננו כשירים לשמש להם שופטים. עובדה זו נסתרת לעתים מעינינו בגלל כמה אשליות נוחות. משום מה אנו סבורים שנקודת המבט שלנו נעלה מזו של גדולי המוחות – אם משום שהיא משקפת את התובנות של זמננו, ואלו, מכיוון שהתפתחו מאוחר יותר, נתפסות בטעות גם כמתוחכמות יותר; ואם משום שאנו גורסים שכל אחד מגדולי המוחות אכן צדק מנקודת המבט שלו, אך לא יותר מזה. אנו קובעים שאין בנמצא השקפה אחת שהיא נכונה מבחינה מהותית, אלא מבחינה פורמלית בלבד; השקפה פורמלית זו מתבטאת בתובנה שכל השקפה כוללת מבטאת בסופו של דבר רק נקודת מבט יחסית מסוימת, או שכל ההשקפות הכוללות מוציאות זו את זו, ואף אחת מהן אינה נכונה במובן הפשוט של המילה. האשליות הנוחות האלה, המערפלות את מצבנו האמיתי, מסתכמות בסופו של דבר באמונה שאנו חכמים יותר – או שביכולתנו להיות חכמים יותר – מן הגדולים שבחכמי העבר. כך הן מונעות אותנו מלגלם את תפקיד המאזינים הקשובים והממושמעים וממריצות אותנו לאמץ, במקומו, את תפקיד האמרגנים או מאלפי האריות. ובכל זאת עלינו להתמודד עם מצבנו הנורא, הנובע מרצוננו לנסות ולהיות יותר מאותם מאזינים קשובים וממושמעים – להיות שופטים, אף שאיננו כשירים לכך. נדמה לי שהסיבה למצב הזה היא שאיבדנו את הנומוס, החוק שהנחה אותנו, ואת כל המסורות הסמכותיות הברורות שעליהן יכולנו לסמוך, כיוון שמורינו ומורי־מורינו האמינו באמת ובתמים באפשרות קיומה של חברה רציונלית.

על כל אחד מאיתנו מוטל למצוא את דרכו בכוחות עצמו, יהיו הכוחות הללו לקויים ככל שיהיו.

פעילות זו היא הנחמה היחידה שנותרה לנו. הפילוסופיה, כך למדנו, חייבת להישמר מפני הרצון לחנך; היא יכולה לחנך רק באופן פנימי. איננו יכולים להפעיל את כושר ההבנה שלנו בלי שאמנם נבין מפעם לפעם דבר מה חשוב באמת; ומעשה ההבנה הזה מלווה לעתים במודעות להבנתנו, בהבנה של הבנתנו, וזו חוויה נשגבת כל כך, טהורה כל כך, נאצלת כל כך, שאריסטו יכול היה לייחס אותה רק לאלוהיו. חוויה זו מנותקת לחלוטין מן השאלה אם מושא הבנתנו הוא ביסודו נעים או בלתי נעים, יפה או מכוער. היא מלמדת אותנו שכל הרעות חיוניות לעצם קיומה של ההבנה. חוויה זו מאפשרת לנו להשלים עם הרעות בתור אזרחיה הטובים של עיר האלוהים, רעות שלולא כן הן היו עלולות לשבור את רוחנו. באמצעות פיתוח המודעות לערכו האמיתי של השכל לומדים אנו את הבסיס האמיתי לכבודו של האדם ועימו גם לטובו של העולם, בין אם אנו מאמינים שהוא נברא ובין אם לאו, משום שהעולם הזה הוא ביתו של האדם וביתו של השכל האנושי.

החינוך הליברלי, המתגלם בשיח מתמיד עם גדולי המוחות, הוא שיעור בצורה הנעלה ביותר של הצניעות, שלא לומר שפלות הרוח. ועם זאת, בה בעת מדובר גם בשיעור בתעוזה: הוא תובע מאיתנו התנתקות גמורה מן ההמולה, מן הריגוש, מן הפזיזות ומן ההמוניות האופייניים ל"יריד ההבלים" של האינטלקטואלים – ומאלה של אויביהם. הוא תובע מאיתנו את התעוזה לראות בעמדות מקובלות דעות גרידא, או לראות בדעות רגילות השקפות קיצוניות, שאפשר כי הן שגויות לא פחות מן הדעות המוזרות או הדחויות ביותר. החינוך הליברלי הוא שחרור מוולגריות. ליוונים הייתה מילה נפלאה ל"וולגריות"; הם קראו לה אֶפִּירוֹקְלִיָה – העדר ניסיון בִּיפָּה. החינוך הליברלי מספק לנו ניסיון כזה.

תרגום מאנגלית: יניב פרקש